

॥ नामूलं लिख्यते किञ्चित् ॥

ISSN : 0974-3065

इतिहास दर्पण

ITIHAS DARPAN

विशेष अंक : फेब्रुवारी २०२५

UGC-CARE List Journal

कलियुगाब्द ५१२७, विक्रम संवत् २०८१, ईसवी सन् २०२५
Kaliyugabda 5127, Vikrama Samvat 2081, i.e. CE 2025

अखिल भारतीय इतिहास संकलन योजना

बाबा साहेब आपटे स्मृति भवन, 'केशव कुञ्ज', झण्डेवाला, नयी दिल्ली- ११० ००५

AKHIL BHARATIYA ITIHASA SANKALANA YOJANA

Baba Saheb Apte Smriti Bhawan, 'Keshav Kunj', Jhandewalan, New Delhi-110 005

॥ नामूलं लिख्यते किञ्चित् ॥

ISSN: 0974-3065

इतिहास दर्पण

ITIHAS DARPAN

विशेष अंक : फेब्रुवारी २०२५

कलियुगाब्द ५१२७, विक्रम संवत् २०८१, ईसवी सन् २०२५
Kaliyugabda 5127, Vikrama Samvat 2081, i.e. CE 2025

मुख्य संपादक

डॉ. सुशिमता पांडे

नामूलं लिख्यते किञ्चित्

संपादक

डॉ. रत्नेश कुमार त्रिपाठी

डॉ. नरेंद्र शुक्ल

Jayprakash Education Society's
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Peth Vadgaon, Tal. Hatkanangale, Dist. Kolhapur 416112
Department of History, IQAC & Akhil Bharatiya Itihas Sankalan Yojana,
New Delhi (Western Region)
Organize
ICSSR Western Region Mumbai, Sponsored
One Day National Seminar
On

Indian Knowledge System and Multidisciplinary Holistic Education in India

अखिल भारतीय इतिहास संकलन योजना

बाबा साहेब आपटे स्मृति-भवन, 'केशव-कुञ्ज', झण्डेवाला, नयी दिल्ली- ११० ००५

AKHIL BHARATIYA SANKALAN YOJANA

Baba Saheb Apte Smriti Bhawan, 'Keshav Kunj', Jhandewalan, New Delhi-110 005

ITIHAS DARPAN

Special Issue February 2025

Kaliyugabda 5127, Vikrama Samvat 2081, i.e. CE 2025

Contents

1. भारतीय ज्ञान परंपरा एक ऐतिहासिक अध्ययन 01-03
राधाकृष्ण जोशी
2. प्राचीन भारतीय ज्ञान प्रणाली और बहुविद्याशाखीय दृष्टिकोन 04-06
ज्ञानेश्वर बगनर
3. भारतीयशिक्षाप्रणाली के अंतर्गत बहुविषयकदृष्टिकोन 07-10
संगीता माळी
4. प्राचीन प्राकृत साहित्य में पर्यावरण चेतना: एक अनुशीलन 11-14
स्वाती पाटील
5. संत कबीर के साहित्य में सामाजिक एवं धार्मिक एकता के स्वर 15-19
रवींद्र पाटील
6. प्राचीन संस्कारों की विशेषताएं: एक ज्ञान प्रणाली 20-23
चेतनकुमार व्यास
7. भारतीय ज्ञान प्रणालियाँ प्रकृति दायरा और कार्य प्रणालियाँ 24-25
विश्वनाथ पटेकर
8. भारतीय ज्ञान परंपरा और संत कबीर 26-29
नितीन पाटील
9. भारतीय ज्ञान परंपरा में नारी संतों का योगदान 30-32
संगीता लोमटे
10. भारतीय ज्ञान प्रणालीचे २१ व्या शतकातील महत्व 33-39
सुरेश शिखरे
11. भारतीय ज्ञान प्रणालीचे जतन, संवर्धन व व्यवस्थापन 40-43
रमाकांत गव्हाणे
12. भारतीय ज्ञान परंपरेतील दर्शनशास्त्राचे (सांख्यदर्शन, योगदर्शन, न्यायदर्शन, वैशेषिक दर्शन) आकलन 44-46
अनिल टिके
13. मध्ययुगीन भारतातील वीरशैव ज्ञान परंपरेतील बसवेश्वरांचे वैश्विक विचार 47-50
संतोष बिरनाळे
14. चरकसंहितेतील आरोग्यचिकित्सा: एक अभ्यास 51-54
काशिलींग गावडे
15. भारतीय ज्ञान परंपरेचा समृद्ध वारसा: वेरुळचे कैलास मंदीर 55-58
सुप्रिया खोले
16. भारतीय ज्ञान प्रणालीतील विद्यापीठे 59-64
भूषण फडतरे
17. बौद्ध कालखंडातील भारतीय ज्ञानपरंपरा 65-68
शेषनारायण वडवे
18. मराठी भाषेचे प्राचीनत्व आणि ज्ञान परंपरा 69-73
सहदेव चव्हाण

	सुमन केंद्रे	
40.	भारतीय ज्ञानप्रणालीच्या प्रसारातील मराठी भाषेची भूमिका दया जेठे	163-166
41.	भारतीय ज्ञान परंपरेचा केंद्रबिंदू नालंदा विद्यापीठ रविराज कांबळे	167-171
42.	जैन दर्शन शास्त्राची प्राचीनता व तत्त्वज्ञान याचे आकलन सचिन कांबळे	172-175
43.	प्राचीन ते आधुनिक वृत्त देण्याच्या पद्धतीतील बदलाची चिकित्सा धीरज शिंदे	176-180
44.	भारतीय ज्ञान परंपरेचा अभ्यास: एक ऐतिहासिक दृष्टिकोन तेजश्री सरकाळे	181-184
45.	भारतीय ज्ञान परंपरा आणि मध्ययुगीन संतविचार सर्जेराव पद्माकर	184-188
46.	संत रामचंद्र महाराज (लालाजी) महाराज यांची वैश्विक सहजमार्ग साधना प्रणाली सुशांत कदम	189-194
47.	भारतीय ज्ञान परंपरा विकासातील औंध संस्थांचे योगदान आणि महत्व करीम मुल्ला	195-199
48.	प्राचीन भारतीय विद्यापीठातील शिक्षण पद्धती: विशेष संदर्भ तक्षशीला विद्यापीठ अनिल कुंभार	200-207
49.	वारकरी संप्रदाय: ज्ञान, भक्ती व योग परंपरा अर्चना जाधव	208-214
50.	योग परंपरा इतिहास आणि महत्व अमृता जाधव	215-218
51.	प्राचीन भारतीय अर्थविज्ञान आणि कौटिलीय अर्थशास्त्र संदीप अभंग	219-222
52.	मध्ययुगीन भारतीय भक्ती संप्रदायातील मानवतावादी विचाराचे वैश्विक अस्तित्व हाजी नदाफ	223-228
53.	प्राचीन भारतीय ज्ञानपरंपरेतील वैद्यकशास्त्र: एक ऐतिहासिक रूपरेषा सचिन धेंडे	229-231
54.	भारतीय वैद्यकीय शल्यचिकित्सेचे जनक आचार्य शुश्रुत रणजीत माने	232-236
55.	भारतीय ज्ञान परंपरेच्या संदर्भात दुर्ग स्थापत्य एक अभ्यास सर्जेराव बनसोडे	237-241
56.	Orientalism and Indian History Mahadev Sontakke	242-247
57.	Historical Developments of Indigenous Knowledge Systems in India Ravi Satbhai	248-249
58.	Development of Indian Knowledge System in Bombay Karnataka Roopa Yaligar	250-254
59.	Economic Ideas of Ancient Indian Thinkers: Contributions to Employment And Development Karuna Anande	255-258
60.	Need Of Adhering to Buddha's Principles in The Changing Scenario	259-261

भारतीय ज्ञानपरंपरेचा अभ्यास: एक ऐतिहासिक दृष्टिकोन

तेजश्री सरकाळे

येणूताई चव्हाण कॉलेज, कराड

प्रस्तावना:

भारतीय संस्कृती ही जगातील सर्वात प्राचीन संस्कृतींपैकी एक आहे, जिथे ज्ञानपरंपरेला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. वेद, उपनिषद, पुराण, आयुर्वेद, योग, ज्योतिष, स्थापत्यशास्त्र, तत्त्वज्ञान, गणित, आणि तंत्रज्ञान यांसारख्या विविध शाखांमधून भारतीय ज्ञानपरंपरेची परिपूर्णता दिसून येते. ज्ञान हे जीवनाचा मूलभूत घटक मानणाऱ्या या परंपरेचा अभ्यास आजच्या काळात अत्यंत महत्त्वाचा आहे. या संशोधनात भारतीय ज्ञानपरंपरेचा कालक्रमानुसार विकास, त्याची वैशिष्ट्ये, आणि त्याचा आधुनिक काळातील उपयोग यांचा सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे. भारतीय ज्ञान परंपरा ही मानवजातीच्या इतिहासातील एक प्राचीन आणि व्यापक परंपरा आहे. ही परंपरा केवळ साहित्य, धर्म, आणि तत्त्वज्ञानापुरती मर्यादित नसून विज्ञान, गणित, आयुर्वेद, योग, कला, आणि शिल्पकलेपर्यंत विस्तृत आहे. भारतीय ज्ञान परंपरेचा अभ्यास केल्यास भारतीय समाजाच्या वैचारिक, सांस्कृतिक, आणि शैक्षणिक वाटचालीचा एक सखोल परिचय मिळतो. संशोधनाची उद्दिष्टे:

१. भारतीय ज्ञानपरंपरेचा इतिहास आणि त्याचा विकास अभ्यासणे.
 २. ज्ञानपरंपरेच्या विविध शाखांची वैशिष्ट्ये व त्यांचे महत्त्व समजून घेणे.
 ३. भारतीय ज्ञानपरंपरेच्या जागतिक प्रभावाचे विश्लेषण करणे.
- भारतीय ज्ञान परंपरेचा इतिहास आणि त्याचा विकास-

भारतीय ज्ञान परंपरा ही जगातील सर्वात प्राचीन परंपरांपैकी एक आहे. विविध सामाजिक, सांस्कृतिक, वैज्ञानिक, आणि धार्मिक संकल्पनांवर आधारित या परंपरेने मानवजातीला ज्ञान, तत्त्वज्ञान, आणि विज्ञानाच्या विविध शाखांमध्ये अमूल्य योगदान दिले आहे. या परंपरेचा कालानुक्रमिक अभ्यास तिच्या विकासाला अधिक चांगल्या प्रकारे समजून घेण्यासाठी महत्त्वाचा ठरतो.

१. वैदिक काळ (इ.स.पू. १५०० ते ६००): ज्ञान परंपरेचा आरंभ भारतीय ज्ञान परंपरेचा आरंभ वेदांपासून होतो.

१. वेदांचे ज्ञान: ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, आणि अथर्ववेद यामध्ये नैसर्गिक घटक, ब्रह्मांड, आणि धार्मिक विधी यांचे वर्णन आहे. ज्ञान संकलनाचा मौखिक परंपरेने प्रचार व प्रसार केला जात असे.

२. उपनिषदे व तत्त्वज्ञान: उपनिषदांमधून आत्मा, ब्रह्म, आणि मोक्ष याबाबत गहन विचारांची मांडणी झाली. ही कालखंड नैतिकता, ध्यान, आणि वैयक्तिक आत्मज्ञानासाठी महत्त्वाची मानली जाते.

३. गणित आणि खगोलशास्त्राचा प्रारंभ: या काळात वेदांग ज्योतिष व वैदिक गणिताची सुरुवात झाली.

२. महाजनपद आणि बौद्ध-जैन काल (इ.स.पू. ६०० ते २००): तत्त्वज्ञानाचा विकास

१. तत्त्वज्ञानाचे प्रवाह: बौद्ध धर्म आणि जैन धर्मने वैदिक धर्माला एक पर्याय दिला. अहिंसा, तपश्चर्या, आणि ध्यान यावर भर देण्यात आला.

२. शैक्षणिक केंद्रे: तक्षशिला व नालंदा सारख्या विद्यापीठांची स्थापना झाली. वैद्यक, तंत्रज्ञान, आणि स्थापत्यकलेचा अभ्यास या केंद्रांत होत असे.

३. मौर्य आणि गुप्त साम्राज्याचा काळ (इ.स.पू. ३२२ ते इ.स. ५५०): सुवर्णयुग

१. वैज्ञानिक प्रगती: आर्यभट्ट यांनी खगोलशास्त्र व गणितामध्ये क्रांतिकारी शोध लावले (उदा. शून्याचा शोध, पृथ्वीचा परिभ्रमण). चरक व सुश्रुत यांसारख्या विद्वानांनी आयुर्वेदाचा विकास केला.

२. साहित्य व कला: कालिदासासारख्या साहित्यिकांनी महाकाव्ये व नाट्यकृती रचल्या. नाट्यशास्त्राच्या माध्यमातून भारतीय कलेची परंपरा समृद्ध झाली.

४. मध्यकालीन भारत (इ.स. ६०० ते १७००): ज्ञानाचा प्रसार आणि विविधता

१. धार्मिक व सांस्कृतिक संमिश्रता: इस्लामचा भारतात प्रवेश झाला, ज्यामुळे तत्त्वज्ञान, स्थापत्यशास्त्र, आणि कलेत विविधता आली. भगवद्गीता, रामचरितमानस यांसारख्या ग्रंथांनी धार्मिक आणि नैतिक शिक्षण दिले.

२. स्थापत्य आणि विज्ञान:ताजमहाल, कुतुब मिनार यांसारख्या वास्तू स्थापत्यशास्त्रातील प्रगत तंत्रज्ञानाचे उदाहरण आहेत.

५. औपनिवेशिक काळ (इ.स. १७५७ ते १९४७): भारतीय ज्ञानावर परकीय प्रभाव:

१. भारतीय ग्रंथांचे अनुवाद:वेद, उपनिषद, व अन्य ग्रंथांचे पाश्चिमात्य विद्वानांनी अनुवाद केले.भारतीय ज्ञानपद्धतीतील वैज्ञानिक तत्वांचे जागतिक स्तरावर पुनरुज्जीवन झाले.

२. पुनर्जागरण चळवळ:राजा राममोहन रॉय, विवेकानंद, आणि दयानंद सरस्वती यांसारख्या नेत्यांनी भारतीय तत्त्वज्ञानाचा जागतिक प्रसार केला.

६. आधुनिक भारत (१९४७ नंतर): भारतीय ज्ञानाचा पुनरुज्जीवन आणि जागतिकीकरण-

१. शैक्षणिक पद्धतीत सुधारणा: नालंदा व तक्षशिला विद्यापीठांच्या धर्तीवर नवीन शिक्षण संस्था उभारण्यात आल्या. योग व आयुर्वेदाचा जागतिक प्रसार झाला.

२. संशोधन आणि विकास: आयुर्वेद, योग, व वेदांमधील ज्ञानाचा आधुनिक विज्ञानाशी संलग्न अभ्यास सुरू झाला. भारतीय गणित व खगोलशास्त्राच्या तत्वांचा आधुनिक विज्ञान व तंत्रज्ञानावर प्रभाव पडत आहे. भारतीय ज्ञान परंपरेचा जागतिक प्रभाव:

१. योग आणि ध्यान: योग ही जागतिक स्तरावर आरोग्य व्यवस्थेतील महत्त्वाची शाखा बनली आहे.

२. आयुर्वेद: भारतीय औषध पद्धतीचा उपयोग अनेक देशांमध्ये औषधनिर्मिती आणि आरोग्यसेवेसाठी होत आहे.

३. गणित आणि विज्ञान: भारतीय गणितज्ञांचे शोध (उदा. शून्य, दशमान पद्धती) आजच्या विज्ञानाचे आधारस्तंभ आहेत.

भारतीय ज्ञान परंपरेची वैशिष्ट्ये:

१. समग्र दृष्टिकोन

भारतीय परंपरेत जीवनाचा प्रत्येक पैलू हा समग्र दृष्टीने पाहिला गेला आहे. तत्त्वज्ञान आणि विज्ञानाचा परस्परसंबंध, मानवी जीवनातील आध्यात्मिकता आणि भौतिकता यांचा समतोल साधण्याचा प्रयत्न यामध्ये दिसतो.

२. विविध शास्त्रांची परंपरा

भारतीय परंपरेत वेद, उपनिषद, पुराणे, आणि इतर धार्मिक ग्रंथांसोबतच अनेक वैज्ञानिक ग्रंथही रचले गेले आहेत. उदाहरणार्थ, चरकसंहिता आणि सुश्रुतसंहिता ही आयुर्वेदाचे प्रमुख ग्रंथ आहेत. तसेच, आर्यभट्ट आणि भास्कराचार्य यांसारख्या विद्वानांनी गणित आणि खगोलशास्त्रात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे.

३. तत्त्वज्ञान

भारतीय ज्ञान परंपरेत सहा प्रमुख तत्त्वज्ञान प्रणाल्या आहेत - सांख्य,योग, न्याय, वैशेषिक, पूर्वमीमांसा, आणि चेदान्त. या तत्त्वज्ञानांनी मानवाच्या अस्तित्वाचा, ब्रह्मांडाचा आणि अंतिम सत्याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

४. आयुर्वेद आणि योग

भारतीय परंपरेने आरोग्य विज्ञानालाही महत्त्व दिले आहे. आयुर्वेदाच्या माध्यमातून आरोग्याचे विविध पैलू उलगडले गेले आहेत. तसेच योग हा केवळ शरीरासाठीच नव्हे तर मनासाठीही उपयुक्त ठरतो.

५. कला आणि शिल्पकला

भारतीय ज्ञान परंपरेत कला आणि शिल्पकला यांना महत्त्वाचे स्थान आहे. अजंठा-वेरुळची लेणी, भरतनाट्यम, कथक, आणि अन्य नृत्य प्रकार भारतीय कलेचा सशक्त वारसा दर्शवतात.

भारतीय ज्ञान परंपरेचे महत्त्व:

भारतीय ज्ञान परंपरा केवळ भारतापुरती मर्यादित राहिली नाही, तर जगभर प्रसारित झाली. बौद्धधर्म आणि योगाच्या माध्यमातून ही परंपरा जगभर पोहोचली आहे. आजच्या काळातही भारतीय परंपरेतील ज्ञान तंत्रज्ञान, आरोग्य, आणि पर्यावरणीय संतुलनासाठी मार्गदर्शक ठरत आहे.

भारतीय ज्ञान परंपरेचा आधुनिक काळातील उपयोग-

आजच्या विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या युगातही भारतीय ज्ञान परंपरेचे महत्त्व कमी झालेले नाही. पर्यावरण पूरक जीवनशैली, नैसर्गिक उपचारपद्धती, आणि ध्यान-योग यांसारख्या गोष्टींमध्ये भारतीय परंपरेचा ठसा दिसतो. आधुनिक काळातील उपयुक्तता

१. शिक्षण आणि संशोधन - भारतीय ज्ञानपरंपरेचे मूल्य आजच्या शिक्षण पद्धतीत समाविष्ट करून विद्यार्थ्यांमध्ये जीवनमूल्ये रुजवता येतात. योग व तत्त्वज्ञानाचा वापर तणावमुक्त जीवनासाठी उपयुक्त.

२. विज्ञान व तंत्रज्ञानात योगदान- आयुर्वेद व जैवविविधतेच्या अभ्यासाचा आधुनिक औषधनिर्मितीत उपयोग होत आहे. गणितीय संकल्पनांचा आधुनिक संगणक तंत्रज्ञानावर प्रभाव पडत असल्याचे दिसून येते.

३. सामाजिक व सांस्कृतिक क्षेत्रातील प्रभाव- भारतीय परंपरांचा अभ्यास सामाजिक न्याय, शाश्वत विकास व नैतिक शिक्षण यासाठी महत्त्वाचा ठरतो. जागतिक स्तरावर योग, आयुर्वेद, व ध्यान यांचा वाढता प्रभाव वाढत आहे. भारतीय ज्ञान परंपरेच्या जागतिक प्रभावाचे विश्लेषण:

भारतीय ज्ञान परंपरा जगाच्या विविध भागांत मोठा प्रभाव टाकणारी ठरली आहे. या परंपरेत वेद, उपनिषद, तत्त्वज्ञान, योग, आयुर्वेद, गणित, खगोलशास्त्र, आणि स्थापत्यकला यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये असाधारण ज्ञान संचित आहे. याचा प्रभाव प्राचीन काळापासून आधुनिक युगापर्यंत जगभर जाणवत राहिला आहे.

१. योग आणि ध्यानाचा जागतिक प्रभाव

योगाचा प्रसार: योग हा भारतीय ज्ञान परंपरेतील सर्वात महत्त्वाचा आणि लोकप्रिय घटक आहे. २०व्या शतकाच्या उत्तरार्धात योगाने जगभरातील आरोग्य क्षेत्रात स्थान मिळवले. २०१४ साली संयुक्त राष्ट्रांनी २१ जून हा 'आंतरराष्ट्रीय योग दिन' म्हणून घोषित केला, जो योगाच्या जागतिक महत्त्वाला अधोरेखित करतो.

ध्यान व मानसिक आरोग्य: ध्यान व प्राणायाम यांचा ताणतणाव, चिंता आणि नैराश्य यावर सकारात्मक परिणाम होत आहे. हे वैज्ञानिकदृष्ट्या सिद्ध झाले आहे. ध्यानाचे तत्त्वज्ञान Google, Apple यांसारख्या आंतरराष्ट्रीय कंपन्यांमध्ये कर्मचारी कल्याण कार्यक्रमांमध्ये समाविष्ट करण्यात आले आहे.

२. आयुर्वेदाचा जागतिक प्रभाव

प्राचीन वैद्यकशास्त्राचे पुनरुज्जीवन: आयुर्वेद हे जगातील सर्वात प्राचीन वैद्यकशास्त्र मानले जाते. याचा उपयोग आज जगभरातील अनेक देशांमध्ये होमिओपॅथी, निसर्गोपचार, आणि वैकल्पिक औषध प्रणालींसाठी होत आहे. अमेरिकेत, युरोपियन देशांत, आणि ऑस्ट्रेलियामध्ये आयुर्वेद औषधोपचार केंद्र व संशोधन संस्था स्थापन झाल्या आहेत.

आरोग्य आणि पोषण: आयुर्वेदाने आहार, पंचकर्म, व आरोग्यशास्त्राच्या माध्यमातून समग्र आरोग्यविषयक दृष्टिकोन दिला.

३. गणित आणि खगोलशास्त्राचा प्रभाव-

गणितातील योगदान: शून्याचा शोध (आर्यभट्ट) हा आधुनिक गणित व संगणक विज्ञानाचा पाया आहे. दशमान पद्धतीचा उगम भारतात झाला, ज्याने जागतिक गणितीय प्रणालीचे स्वरूप बदलले. त्रिकोणमिती, बीजगणित, आणि रेखागणितातील संकल्पना प्राचीन भारतीय शास्त्रज्ञांनी विकसित केल्या, ज्या आजही उपयोगात आहेत.

खगोलशास्त्र: भारतीय खगोलशास्त्रज्ञांनी पृथ्वीच्या परिभ्रमणाचा वेग, ग्रहणाचे गणित, आणि तारकासंबंधी ज्ञान विकसित केले. आधुनिक खगोलशास्त्राच्या पायाभूत तत्त्वांमध्ये भारतीय शास्त्रज्ञांचे योगदान महत्त्वाचे मानले जाते.

४. तत्त्वज्ञान आणि अध्यात्माचा प्रभाव-

वैश्विक तत्त्वज्ञान: भारतीय तत्त्वज्ञानातील वेदान्त, बौद्ध, आणि जैन धर्माच्या शिक्षवर्णींनी संपूर्ण जगाला अहिंसा, करुणा, आणि आत्मज्ञानाचे महत्त्व शिकवले. पश्चिमेकडील विचारवंत जसे की, हेन्री डेव्हिड थोरो, आर. डब्ल्यू. एमर्सन, आणि आल्डस हक्सले यांनी भारतीय तत्त्वज्ञानातून प्रेरणा घेतली.

अहिंसा तत्त्वज्ञानाचा प्रभाव: महात्मा गांधींच्या अहिंसेच्या तत्त्वज्ञानाने नेल्सन मंडेला, मार्टिन लूथर किंग जूनियर यांसारख्या नेत्यांना प्रेरित केले.

५. भारतीय स्थापत्यकलेचा प्रभाव-

प्राचीन वास्तुकलेचा अभ्यास: कोणार्कचे सूर्य मंदिर, खजुराहोचे मंदिर, आणि अजिंठा- वेरूळची लेणी यांसारख्या वास्तूंनी भारतीय स्थापत्यकलेची वैशिष्ट्ये जगाला दाखवली. भारतीय स्थापत्यतंत्राचे अभ्यासक जगभरातील विद्यापीठांमध्ये संशोधन करतात.

मुघल स्थापत्यकला: ताजमहाल, लाल किल्ला यांसारख्या वास्तूंनी जागतिक स्थापत्यकलेवर महत्त्वपूर्ण छाप सोडली आहे.

६. भारतीय साहित्याचा जागतिक प्रभाव:

साहित्याची समृद्ध परंपरा: महाभारत, रामायण, आणि भगवद्गीता यांसारख्या ग्रंथांचा जागतिक पातळीवर अभ्यास केला जातो. 'पंचतंत्र' आणि 'हितोपदेश' सारख्या कथांनी विविध भाषांमध्ये रूपांतरित होऊन मुलांच्या शिक्षणात स्थान मिळवले. संस्कृत भाषेचा प्रभाव: संस्कृत भाषेतील तत्त्वज्ञान आणि वैज्ञानिक परंपरा अनेक पाश्चिमात्य तत्त्वज्ञ व भाषाशास्त्रज्ञांनी स्वीकारल्या. आधुनिक संगणक विज्ञानात संस्कृतच्या व्याकरणाचे संशोधन उपयुक्त ठरत आहे.

७. आधुनिक जागतिक संदर्भातील भारतीय ज्ञान परंपरा

१. शैक्षणिक क्षेत्रातील पुनरुज्जीवन: IIT, IIM सारख्या संस्थांनी भारतीय गणित, विज्ञान, आणि तंत्रज्ञान यांना जागतिक पातळीवर महत्त्व मिळवून दिले. भारतीय तत्त्वज्ञान व योग या विषयांवर परदेशी विद्यापीठांमध्ये अभ्यासक्रम उपलब्ध आहेत.

२. जागतिक आर्थिक योगदान: आयुर्वेद आणि योगाच्या जागतिक बाजारपेठेत भारताची महत्त्वपूर्ण भूमिका आहे. योग अँड वेलनेस उद्योगाची वार्षिक किंमत \$80 अब्ज (२०२३) पेक्षा जास्त आहे.

३. सांस्कृतिक राजनय: भारतीय ज्ञान परंपरेच्या प्रसारासाठी सॉफ्ट पॉवर म्हणून योग, आयुर्वेद, आणि भारतीय तत्त्वज्ञानाचा वापर केला जातो.

निष्कर्ष :

भारतीय ज्ञान परंपरा ही एका साध्या परंपरेपेक्षा अधिक आहे; ती मानवजातीला जीवनाचे सखोल ज्ञान देते. ही परंपरा अभ्यासल्याने केवळ भूतकाळातील वैभव समजत नाही, तर वर्तमान आणि भविष्यकाळासाठी मार्गदर्शनही मिळते. त्यामुळे भारतीय ज्ञान परंपरेचा अभ्यास हा प्रत्येकासाठी प्रेरणादायक आणि उपयुक्त ठरतो. भारतीय संस्कृती आणि परंपरांचा जागतिक स्तरावर प्रोत्साहन देण्यासाठी विविध सांस्कृतिक कार्यक्रम आयोजित केले जातात. भारतीय ज्ञानपरंपरा ही प्राचीन असूनही आधुनिक काळातही अत्यंत उपयुक्त आहे. या परंपरेत केवळ भूतकाळाचा गौरव नाही, तर भविष्य घडवण्याची क्षमता आहे. शून्याचा शोध, योग, आयुर्वेद, आणि शास्त्रीय तत्त्वज्ञानाच्या माध्यमातून भारतीय ज्ञान जगभरात आदर्श मानले जाते. आजच्या काळात या ज्ञानाचा अभ्यास करून त्याचा शाश्वत विकासासाठी कसा उपयोग होऊ शकतो, हे समजून घेणे आवश्यक आहे. भारतीय ज्ञान परंपरेचा जागतिक प्रभाव व्यापक आणि चिरस्थायी आहे. योग, आयुर्वेद, गणित, खगोलशास्त्र, आणि तत्त्वज्ञान यांसारख्या क्षेत्रांत भारतीय ज्ञानाने जगाला दिशा दिली आहे. प्राचीन काळातील संकलित ज्ञान आजही आधुनिक जगाच्या समस्या सोडवण्यासाठी मार्गदर्शक ठरत आहे. ही परंपरा आजच्या काळात शाश्वत विकास, आरोग्य, आणि मानसिक संतुलनासाठी अतिशय उपयुक्त ठरत आहे. भारतीय ज्ञान परंपरेच्या जागतिक प्रसारासाठी आधुनिक माध्यमांचा अधिक प्रभावी वापर करणे, संशोधनाला चालना देणे, आणि युवकांमध्ये या परंपरेविषयी अभिमान जागवणे गरजेचे आहे.

संदर्भग्रंथ सूची:

१. कोल्हाटकर कृष्णाजी केशव - पतंजली योगदर्शन, आदित्य प्रतिष्ठान, पुणे
२. ग.ना. जोशी - भारतीय तत्त्वज्ञानाचा बृहद इतिहास, खंड- १, २, शुभदा सरस्वत प्रकाशन, पुणे, २००५
३. जोशी महादेवशास्त्री- संपा. भारतीय संस्कृतीकोश, खंड-१ ते १० भारतीय संस्कृतीकोश मंडळ, पुणे
४. ढेरे रा.ची.- संत. लोक आणि अभिजन, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे २००५
५. पराडकर मिलिंद - प्राचीन भारतीय दुर्गशास्त्र आणि हिंदवी स्वराज्याच्या दोन राजधान्या- एक तौलानिक अभ्यास, नीलचंपा प्रकाशन, २०११
६. प्रमोद पाठक- वेदांची ओळख, गौतमी प्रकाशन, नाशिक, २०१०
७. विष्णू वामन बापटशास्त्री- सुबोध उपनिषद संग्रह, गायत्री साहित्य, पुणे १९८१
८. वेदप्रकाश डोणगावकर - भारतीय तत्त्वज्ञान, मैत्री प्रकाशन, लातूर, २०२१
९. श्रीनिवास हरी दीक्षित- भारतीय तत्त्वज्ञान, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, २०१०
१०. हिवरगावकर बी. आर.- कौटिलीय अर्थशास्त्र, वरदा (बुक्स) प्रकाशन प्रा. लि., पुणे

